Volume : 3 | Issue : 12 | December 2014 • ISSN No 2277 - 8179

Research Paper

Shri Nidhiswamina Kavita Suktipratyukti Saundaryam Anusandhanatmako Vyasah

Sanskrit

KEYWORDS : उक्तप्रित्युक्तिः,आशुकवसिार्वभौमाः, श्रीनधिस्विामनिः,वण्णिगरप्पन्वशितिः,वसुमतीशतकम्।

Shri V.S.Karunakaran

B.E. (Mech), M.A.(Sanskrit), (Ph.D.), "Srinidhi Karuna" #6, Bharathiyar Street, Sivakami Nagar,Gowrivakkam, Chennai

ABSTRACT

संस्कृतसाहत्यिपरंपरायां उक्तप्रित्युक्तश्लोकाः-नानाग्रन्थेषु उक्तप्रित्युक्तयः-द्रमडिसाहत्यिादपि उदाहरणम् – श्रीनधिस्विामनिां कृतषिु उक्तप्रित्युक्तरूिपं एकं स्थालीपुलाकायमानं पद्यम्-तद्वविरणम्-तद्ध्वनतिाः अर्थवशिेषाः।।

1.प्रस्तावना

नाटकान्तंकवत्विं इतविचःसंस्कृतसाहत्यिरसलोलुपगोष्ठीषुप्रसद्धिम्।कवयःकालदिासप्रभृतयःदृश्यकाव्यानव्यिरचयन्तद्द्वारा साहत्यिसेवामप्न्यादृशीमातेनुः।काव्यानदृिश्यानश्रिव्यानचिेतद्विधािवभिज्यलक्षणज्ञास्तेषांलक्षणानविदिधते।प्रसद्धिञ्चेदंवद्विषांमध्ये

दृश्यश्रव्यत्वभेदेनपुनःकाव्यंद्वधिामतम्।

दृश्यंतत्राभनियंतद्रूपारोपात्तुरूपकम्।।

इतीदं वचनम्।

नाटकंसप्रकरणंभाणःप्रहसनंडमिः।

व्यायोगसमवाकारौवीथ्यङ्केहामृगादश।।[1]

इतदृिश्यानाञ्चलक्षणवचनम्।परंतुकेचनकवयः

एकस्मन्निेवश्लोकेउक्त-प्रित्युक्तसिरणिं अवलम्ब्यदृश्यतांश्रव्यस्यैव पद्यस्यसमातन्वते।

2.उक्तप्रित्युक्तश्लोकाः

उक्तप्रित्युक्तश्लोकाःइतप्रिथावतरिचनावशिेषेनपिुणाः

कवीश्वराःएकंमहान्तंनाटकमेव

"अल्पीयसचिषकेअम्भोनधिःि"इतरीत्याअस्मासुददते।उक्तप्रित्युक्तश्लोकेवक्रोक्तमिलङ्कारमपसिंयोज्यवशिाखदत्तेनमहाकवनिामुद्राराक्षसनाटकमुखेनविशतिंप्रथमंनान्दीपद्यंअद्वतिीयमुदाहरणंउक्तप्रित्युक्तपिद्यस्य।तच्चपद्यमेवम्

"धन्याकेयंस्थतितिेशरिसि?" "शशकिला" "कनि्नुामैतदस्या?"

"नामैवास्यास्तदेतत्परचितिमपतिवस्मिृतंकस्यहेतोः?"।

"नारींपृच्छामनिन्दुं" "कथयतुवजियानप्रमाणंयदीन्दुः"

देव्यानह्नोितुमच्छिोरतिसिुरसरतिमदिंशाठ्मव्याद्वभिोर्नः।।[2]

3.उक्तप्रित्युक्तश्लोकानांउदाहरणानि

एवमेवपरमहास्यभक्तरिससंवलतिश्श्लोकोऽन्यःगोप्याःकस्याश्चत्निन्दकशिोरस्य च नवनीतमोषकस्यउक्तप्रित्युक्त्यात्मकइत्थं

"कस्त्वं?" "कृष्णमवेहमिं" "कमिहिते?" "मन्मन्दरिाशङ्कया"

"युक्तंतन्नवनीतभाजनपुटेन्यस्तःकमिर्थंकरः?"।

"कर्तुंतत्रपपिीलकिापनयनं" "सुप्ताःकमिुद्बोधति

बालावत्सगतवििक्तुमतिजिल्पन्हरःिपातुनः।।[3]

अपरोऽयंलक्ष्मीपार्वत्योर्मध्येश्लेषवक्रोक्तमिदुरः

"भक्षिार्थीसक्वयातः?" "सुतनु! बलमिखे" " ताण्डवंक्वाद्यभद्रे!"

"मन्येबृन्दावनान्ते" "क्वनुसमृगशशिुः?" "नैवजानेवराहम्"।

"बालेकच्चन्निदृष्टोजठरवृषपतःि?" "गोपएवास्यवेत्ता"

लीलासंलापइत्थंजलनधिहिमिवत्कन्ययोस्त्रायतांवः।।[4]

एवंरीतकिाःलीलावनिोददायकाःउक्तप्रित्युक्तपिराःपरश्शतंश्लोकास्सुभाषति-रत्न-भाण्डागारादषिुपरदृिश्यन्तएव।परंतुईदृशास्तावत्कालक्षेपः केवलंकाव्यवनिोदेनभवत्वतिमिन्यमानेभ्यःकोमलमतभि्य एवस्वदेतप्रायः।।

4.आध्यात्मकिशास्त्रसारभूतंउक्तप्रित्युक्तपिद्यम्

केचनतावत्शास्त्रार्थानांसङ्ग्राहकंकवनमेवबहुमन्वते।तेभ्योरोचमानेयमुक्तप्रित्युक्त्यात्मकिाकवतिाश्रीभट्टपराशरार्याणाम्।साचकवति

"त्वंमे" ऽहंमे" "कुतस्तत्?" "तदपकि्ुत?" "इदंवेदमूलप्रमाणात्"

"एतच्चानादसिद्धिादनुभववभिवात्" "सोऽपसािक्रोशएव""।

"क्वाक्रोशस्तस्य?" "गीतादषिुमिमवदितिः" "कोऽत्रसाक्षी?" सुधीस्यात्"

"हन्त! त्वत्पक्षपातीस" इतनृिकलहेमृग्यमध्यस्थवत्त्वम्।।[5]

कवतिायाअस्यास्सन्दर्भज्ञानंकवतिारसास्वादेउपकुर्यादतितिस्यमनागविवविरणंक्रयिते।

कदाचत्श्रिीरङ्गक्षेत्रेश्रीरङ्गराजस्यअभषिेकमहोत्सवमासेवमानाबभूवुरमिेमहाकवयआचार्यसार्वभौमाः।अभषिेकसमयेआर्द्रेणपीतेनवाससाकण्ठेलम्बमानयाएकयातुलसीस्रजाचयुक्तस्सन्दीपस्यपुरतस्तष्ठिन्बभौभगवान्श्रीरङ्गराजः।

पुरातनसमयेषुन्यायालयेस्वकीयंपक्षंप्रमाणदर्शनादभिस्सािधयतिुमपारयन्वादीआर्द्रवासामालामेकांदधद्दीपाभमिुखोभूत्वाशपथंकुर्यादतित्याचारआसीत्।तादृशावस्थोवादीमृग्यमध्यस्थइत्यभधिीयमानआसीत्।

प्रमाणंकर्तुमुद्युक्तोमृग्यमध्यस्थईरतिः।[6]

इतनैिघण्टुकाः।

मृग्यमध्यस्थाकारंवहन्तमविभिगवन्तंसेवमानस्यमनसजिाताकाचदिुत्प्रेक्षा।

स्वामनिोभगवतःकृतेस्वंएवभूत्वास्थतिाजीवात्मानः।तददिं

यस्यास्मनितमन्तरेमि।[7]

इत्यादविदवचनैःप्रतपिादतिंमन्वतेवशिषि्टाद्वैतवेदान्तनिः।यद्यप्यस्यवाक्यस्यश्रीसायणाचार्यैः

"यस्याऽस्मयिस्यपतिुरहंपुत्रोऽस्मतिंपतिरंनान्तरेमतिदीयस्याचारस्यन्तरायंनकरोमि। "अवश्यंपतिुराचारंमनसाऽपनिलङ्घयेत्" इतहिसिर्वेवदन्ति"[8]इत्यभाषि, श्रीभट्टभास्करैश्च "यस्य अहमपत्यमस्मि यादृशाचारस्य यादृग्जातीयस्य वा, तं तादृशं नान्तरेमि-नान्तरतिं करोमि नोत्सृजामि तादायनरवि युष्मान् यष्टुमर्हाणि युष्मत्प्रसादात्। यद्वा –यस्य महाभागस्य साध्वाचारस्य

Volume : 3 | Issue : 12 | December 2014 • ISSN No 2277 - 8179

अहमपत्यमस्मि तं अहं नान्तरेमि-नान्तरितं करोमि नाच्छादयामि गुणहान्या।अपि तु युष्मत्प्रसादेन संयङ्निर्वर्ततियागः तद्गुणानां प्रकाशयिता भूयासम्। यद्वा- यादृशाचारस्य अहमपत्यमस्मि तं नान्तरेमि न त्यजामि सन्तमसन्तं वा तदीयमाचारमनुप्रपद्ये तस्य धर्म्यत्वात्।[9]इतिव्याख्यायि, तथाप्यस्यवाक्यस्य "यस्यपरमात्मनोभगवतोऽहंकृतेस्वंभूतोऽस्मि, तदीयस्यस्वामित्वस्यअन्तरायंनकरोमि" इत्यर्थस्यस्वीकारेनकोऽपिबाधोऽस्तिइतिविशिष्टाद्वैताचार्याः।यतः

पतिंविश्वस्यात्मेश्वरँशाश्वतम्[10]

इत्यादिकिंप्रमाणजातंजागर्ति।

अतश्चउत्प्रेक्षतेकविः।

कञ्चनजीवात्मानंदृष्टवान्परमात्मारङ्गनाथःतमूचे "त्वंमे" इति।अहङ्कारममकाराभिग्रस्तस्सजीवउत्तरयतस्मि "अहंमे" इति। "किंप्रमाणएवंब्रवीषि?" इतिभगवान्पृच्छति "कुतस्तत्?" इति।त्वमपिकिंप्रमाणोमांत्वदीयंअवोचइति "तदपिकुत?" इतिप्रश्नमतानीज्जीवात्मा।

त्वंममस्वमितीदंवेदादपिप्रमाणसिद्धंखलुइत्यभाणीद्रङ्गनाथप्रभुः "इदंवेदमूलप्रमाणा"दिति।अहंममैवस्वंइतीदमपिअनादिजन्मपरंपरासिद्धात्अनुभवात्मकाद्विभवादितिप्रत्युत्तरमधाज्जीवः "एतच्चानादिसिद्धादनुभववैभवात्" इति।

तस्यवैभवस्यआक्षेपःमयातुपदेपदेक्रियमाण एवइति "सोऽपिसआक्रोशएव" इतिभगवानवादीत्।

आक्रोशशब्दःलोकेगालिप्रदानेप्रयुज्यते। अमरसिंहोऽपि "आक्रोशनमभीषङ्ग"[11]इतिब्रूते।परं तु व्यवहारसाहित्येआक्रोशशब्दः आक्षेपेसांङ्केतिकः।

आक्रोशोऽयंकुत्रभवताकृत? इतिप्रतिवादीजीवःपृच्छति "क्वाक्रोशस्तस्य?"इति।

गीतायांअहमगायम्

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम्।

सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशान्तिमृच्छति।।[12]

इत्यादि।पाञ्चरात्रागमद्वाराप्रापञ्चयंचेदम्।सर्वलोकविदितोऽयमाक्रोशोमम" इतिकथयांबभूवश्रीरङ्गराजः "गीतादिषुममविदितिः" इति।।

प्रतिवादीजीवो "नायमक्रोशोमत्कर्णपथमागतः।आक्रोशःकृतोभवताइत्यस्यसाक्षीवाकोऽप्यस्तिकिम्?" इतिपप्रच्छ।

अस्तिखिलुसाक्षीविद्वानितिअकथयद्रङ्गी"सुधीस्स्यात्" इति। "तंतुसाक्षिणंनाहमङ्गीकुर्याम्।यतस्सःभवतःपक्षपाती" इतिहठंकुर्वतिप्रतिवादिनिप्रमाणान्तरमलभमानस्स्वपक्षंस्थापयितुं

श्रीरङ्गराजश्शपथञ्चकीर्षुस्तदुचितवेषस्तिष्ठतीवेत्युत्प्रेक्षामेदुरोऽयंउक्तिप्रत्युक्त्यात्मकःश्लोकतल्लजः।।

5.वेदान्तशास्त्रेश्रीवात्स्यवरदगुरूणांउक्तिप्रत्युक्तिश्लोकः

विशिष्टाद्वैतवेदान्तस्थापकाचार्येषुभगवद्रामानुजादनन्तरंवेदान्तदेशिकेभ्यःप्राक्सिद्धान्तस्थापनधुरोवोढारःश्रीवात्स्यवरदगुरवःस्वयंमहाकवयश्च।तत्त्वसारमितिपद्यमयोवेदान्तग्रन्थस्तेषांप्रथितिः।तत्रभगवतोनारायणस्यपारम्यंप्रथयत्उक्त्प्रत्युक्त्यात्मकंतेषांपद्यरत्नमिदं

"कस्त्वं?" "तत्त्ववविदस्मि" "वस्तुपरमंकिंतर्हि?" "विष्णुः" "कथं?"

"तत्त्वेदंपरतैत्तिरीयकमुखत्रय्यन्तसन्दर्शनात्"।

"अन्यास्तर्हिगिरिः:कथं?" "गुणवशात्" "अत्राहरुद्रःकथं?"

"तद्दृष्ट्या" "कथमुद्भवति?" अवतरति" "अन्यत्कथं?" "नीयताम्"।। [13]

श्लोकोऽयंकवितल्लजानांएतेषांप्रशिष्यैर्निगमान्तमहादेशिकैःस्वकीयेविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-प्रमेयप्रदर्शनपरेन्यायसिद्धाञ्जनाख्येप्रबन्धेईश्वरपरिच्छेदउदाहृतः।अयंचअस्यग्रन्थस्यटीकायांश्रीरङ्गरामानुजमुनिवैःरचितायामेवंव्याख्यातः

कस्त्वंतत्त्ववविदस्मीति –उक्तिप्रत्युक्तिरूपोऽयंश्लोकः।तत्त्वेदंपरेति-नारायणानुवाकेसहस्रशीर्षंदेवंइत्यादिभिःपुरुषसूक्तप्रभृतिसर्वपरविद्यावेद्यंपुरुषंप्रत्यभिज्ञाप्य,तस्यनारायणत्वंबहुशोऽभ्यस्तम्।अतोयत्रयत्रपरब्रह्म-परतत्व-परज्योतिः-परमात्मादि-शब्दाःदृष्टाःतत्रसर्वत्रनारायणएवप्रतिपाद्यतेइतिनिश्चीयते।ततश्चपरतत्त्वनिर्णयेनारायणानुवाकःपर्याप्तइतिभावः।

"इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते" "नसन्नासच्छिवएवकेवलः" इत्यादीनांकागतिरित्याशङ्क्य"इदिपरमैश्वर्ये"इतिधातुनिष्पन्नस्येन्द्रशब्दस्य परमैश्वर्यगुणयोगनिबन्धनत्वात्शिवादिशब्दानामपिमङ्गलत्वादिगुणयोगनिबन्धनत्वादविरोधइत्यभिप्रियन्नाह-अन्यास्तर्हीति।अहमेकःप्रथममासंइत्यथर्वशिरोवाक्यस्यकागतिरित्याशङ्क्यशास्त्रदृष्ट्येत्याह –अत्राहेति।ब्रह्म-विष्णु –रुद्रास्सर्वेसंप्रसूयन्तेइतिभगवतउत्पत्तिश्रवणंकथमित्याशङ्क्याह –अवतरतीति।श्वेताश्वतरादिषुशिवमहेश्वरादिशब्दितस्य.कथंपरब्रह्मभावप्रतिपादनमित्याशङ्क्यपुंसूक्त-प्रत्यभिज्ञापक-शब्दविशेषस्यतत्प्रकरणेश्रवणेनतदनुरोधेनसर्वंनेयमित्याह –नीयतामिति।।[14]

श्रीतत्त्वसारग्रन्थस्यरत्नसारिणीति[15]व्याख्यातिरुमळिशैश्रीवीरराघवाचार्यैर्विरचितासमुल्लसति।तथातत्त्वसारास्वादिनीति[16]व्याख्याश्रीवल्लिलूर्नडादूर्महाहोपाध्यायसुन्दरार्य-महादेशिक-विरचिताचसमन्धि।अन्याचवात्स्यवरविस्यानाम्नी[17]श्रीमदभिनवदेशिक -उत्तमूर. –श्रीवीरराघवाचार्य-स्वामिविरचिताचलभ्यते।तासुविस्तारोव्याख्यानस्यअस्यद्रष्टुंशक्यते।

6.द्राविडसाहित्येउक्तिप्रत्युक्तिरूपाःगाथाविशेषाः

द्राविडभाषावाङ्मयेचउक्तिप्रत्युक्तिरूपागाथाविशेषाःप्रसिद्धाःबहवस्सन्ति।तत्रशिविभक्तमणेःमाणिक्यवाचकस्यतिरुवेम्बावैनामकें प्रबन्धेविद्यमानःगाथाविशेषोमहदुदाहरणंभवितुमर्हति।तस्यचसंस्कृतेपरिवर्तनमेवंभवति।इयंतत्रप्रबन्धेचतुर्थीगाथा।

"कान्तियुक्तमौक्तिकावलिस्मिति! ऽधुनानकिं

व्युष्टं?"आस्सुरम्यकीरवाच!आगतास्समाः?"।

सङ्कलय्ययावतावदामतावतात्वया

क्षपयितांवृथानकालएकमंबरेऽगदम्।।

वेदवाचएकमर्थमद्भुतंदृढंदृशां

सुन्दरंप्रगीयचार्द्रतामितिनचेतसा।

सद्द्रवत्वमीयुषाऽथवैवयंनशक्नुमो

गण्यतामपूरतिऽथसुप्यतांत्वयाऽस्मदङ्गने!।।[18]

एवमेवश्रीवैष्णवानांसंप्रदायेप्रसिद्धेआमुक्तमाल्यदायाःगोदादेव्याःतिरुप्पावैइतिप्रथायुतेश्रीव्रतप्रबन्धेपञ्चदशीगाथाउक्तिप्रत्युक्तिरूपासमुल्लसति।तस्यास्संस्कृतेपरिवर्तनंश्रीबालकविसुन्दरराजैःकृतमित्थंभवति

"हन्त! कीरबालिके!ऽधुनाऽपिकिंस्विपषियहो?"

"मावितुद्यमांसमाह्वयध्वमेमकिन्यकाः!"।

"त्वंसमर्थभाषिणी; वचस्तुविद्मएवते"

"यूयमेवकोविदाभवाम्यहंहविपुनः"।।

"शीघ्रमेहि; किंविविक्तिकृत्यमन्यदस्तिति?"

"किंसिमास्समागता?" "स्समेत्यगण्यतांत्वया।

मत्तहस्तिमाथिनिंद्विषांविरोधनाशने

मायिनंसमर्थमेवगायहेऽस्मदङ्गने"!।।[19]

गोकुलेअवग्रहागमनभीतावृद्धाःवृष्ट्यर्थंव्रजकन्यकाभिःव्रतविशेषंश्रीव्रताख्यंकारयामासुः।धनुर्मासउषसिउत्थायगोपकन्यकाःसङ्घीभूयव्रजाधिपस्यनन्दगोपस्यमन्दिरंगत्वातत्रनन्दनन्दनस्यकृष्णस्यसकाशाद्व्रतानुष्ठानोपयुक्तोपकरणानिगृहीत्वातदादिष्टपथेनस्नानगानादिवितन्वानाश्चरुमात्रभोजनाःमासंसमग्रंव्रतंअनुतिष्ठेयुरितिसमयः।संघीभूयतत्समीपंगन्तुंजिगमिषन्त्यस्ताःचरियमानाअपसखीःतद्गृहानभिगत्यउद्बोध्यआनीयस्वगोष्ठींअन्यूनामातन्वतेइतिसन्दर्भंप्रकल्प्यषष्ठ्यागाथायाआरभ्यपञ्चदश्याःगाथायाःपर्यन्तंतत्प्रकारोवर्णितः।तत्रदशस्वपिगाथासुउद्बोध्यमानायावयस्यायागृहान्तश्शयानायाःप्रबोधयन्तीनांगृहद्वारेमिलितानांसखीनाञ्चसंवादविशेषाःआक्षेपतोऽवाप्याःकृताः।तस्मिन्सन्दर्भेऽन्तिमायामर्थात्प्रबन्धस्यपञ्चदश्यामस्यांगाथायांसाक्षादभिनीयतेससंवादः।तस्यप्रकारश्चएवम् ।

इतः पूर्वं प्रबोधितां सखीं वाक्चातुर्यचतुरां कृष्णं गायेति प्रार्थितवत्यस्सख्यः तया सह तद्गृहपार्श्व एव आवसथे वसन्तीं

"अयि! शुकशाबसदृशि! आश्चर्यमेतत्।त्वमधुनाऽपिकिमुनिद्रासि?"इतिगृहद्वारसिन्तिष्ठन्तीभिस्सिखीभिरुच्यते।अन्तस्स्थिताप्रतिब्रूते " अयिभोः! स्त्री-स्वरूप-रूप-गुणगण-परिपूर्णाः! किमितिमांवितुद्यसमाह्वयध्वम्?इयमहमुपस्थितैव"।"त्वमतीवसमर्थाभाषणे।चिरादेवपरिचितिंखलुमुखरीत्वंतव" इतिताःब्रुवते।सोत्तरयति "यूयमेववाचसिमर्था; अथवाऽहमेवतादृशीभवानि"।तावदन्ति "शीघ्रमेहि।किवित्वंपार्थक्येनअनुभवसि?"।सापृच्छति "सर्वास्समुपागताःकिम्?"।ताःकथयन्ति "आगताएवाऽथाऽऽगत्यत्वमेवप्रतिव्यक्तंत्वदीयामङ्गुलिंदीयेशिरसिविन्यस्यगणनामातिष्ठन्तीभव।अथचबलिष्ठकरटमिर्दकंद्विषदांदर्पहारिणिमाश्चर्यचर्याचणंप्रगायेम"।

अस्मिन्नुक्तिप्रत्युक्त्यात्मकेपद्येद्वादशध्वन्यर्थास्तावत्प्रदर्शितास्साहित्यमर्मज्ञैः श्रीवैष्णवाचार्यवर्यैः श्रीमदळगियमणवालनायनारिति प्रसिद्धैः स्वव्याख्याने[20]।ते च क्रमशः-

1. "अयि! शुकशाबसदृशि! आश्चर्यमेतत्" इत्युक्तिः भगवद्विषयभूता गरीयेन केनापि यया कया विधया ईरिताःरस्याश्च श्लाघनीयाश्चएव इति प्रसूचितिचरम्।

2. "त्वमधुनाऽपिकिमुनिद्रासि?" इत्युक्तिःस्वसमीपमागता भागवताः विनाक्षणविलम्बं सूनृतया गरिपचर्या इति ध्वनितम्।

3. " किमितिमांवितुद्यसमाह्वयध्वम्?इयमहमुपस्थितैव" इत्युक्तिः परुषातिवादा अपि भागवतानां सोढव्यास्सविनियमिति सन्दर्शनम्।

4. "अयिभोः! स्त्री-स्वरूप-रूप-गुणगण-परिपूर्णाः!" इति वयस्याबृन्दस्य संबोधनेन भगवद्भक्ताश्चेत् सवयसोऽपि सविनियमेवसंबोध्या न कदाप्यवलीलयेति संवर्णनम्।

5. "त्वमतीवसमर्थाभाषणे।चिरादेवपरिचितिंखलुमुखरीत्वंतव" इति गर्हणमपि अविगणय्य प्रतिब्रूतेऽन्तस्स्थितेति वर्णनात् "घ्नन्तश्शपन्तः परुषं <u>वदन्तस्तथाऽपि विप्रा विधिनैव पूज्या इत्यस्या नीतेर्भागवतविषये अतिदिशो वर्णितः।</u>

6. "त्वमतीवसमर्थाभाषणे।चिरादेवपरिचितिंखलुतव मुखरीत्वं" इति खण्डेन भागवतानां गर्हणमपि आशीर्वादायेत इतिरीत्या वर्तनमेव अस्मादृशानां स्वरूपानुरूपा रीतिरिति प्रदर्शनम्।

7. "यूयमेववाचसिमर्था; अथवाऽहमेवतादृशीभवानि "।इति अन्तस्थितया विनियभणनं असन्नपि मन्तुरस्मास्वारोप्येत चेद्भागवतैस्सोऽप्यभ्युपगन्तव्यः एव इति परा काचन भागवतपारतन्त्र्यकाष्ठा प्रादर्शि।

8. "शीघ्रमेहि।" इति बहिस्थितानां ससंभ्रमं उक्त्या भागवतसङ्गे महती सोत्कण्ठा त्वरा आदर्तव्येति शिक्षणम्।

9. "किवित्वंपार्थक्येनअनुभवसि?" इति बहिस्स्थितानां सखीनां वचसा महाजना येन गतास्स पन्था इति वर्ततिव्यम्। न कश्चन नवः पन्था आदरणीयो भागवतस्य इति पाठनम्।

10. "सर्वास्समुपागताःकिम्?" इतिपृच्छातो भगदनुभूतिगोष्ठ्याः न कस्यापि बहिर्भूतता यथा भूयात्तथाऽऽचरणीयमिति बोधनम्।

11. "आगताएवाऽथाऽऽगत्यत्वमेवप्रतिव्यक्तं त्वदीयामङ्गुलिंदीयेशिरसिविन्यस्य गणनामातिष्ठन्तीभव"।इत्यनया गिरि भागवतकरस्सपर्शः महामहिमः इति नीतेरवतरणम्।

12. "अथचबलिष्ठकरटमिर्दकंद्विषदां दर्पहारिणिमाश्चर्यचर्याचणंप्रगायेम"।

इति निगमनतस्सङ्गतानां भागवतानां "तमेवात्मानं विजानीतान्या वाचो विमुञ्चतामृतस्यैष सेतु"रिति औपनिषदस्यानुशासनस्य परिपालनरूपं भगवन्नामवैभवसङ्कीर्तनमेव पाथेयवदादरणीयमिति प्रकटनम्।।

एवमिमे महान्तो विषया अस्या गाथाया अत्रान्यपदेशतो लभ्या इतीयं महती प्रथा अस्याःगाथायाःयत् भागवतसङ्गे आचरणीया रीतिस्सिमग्राऽपि अस्यां प्रदर्शितेति।

सप्तमोऽत्र निर्दिष्टेषु ध्वन्यर्थेष्वर्थविशेषः द्वितीयस्य दाशरथेर्भरतस्य वाक्यत्वेन प्रसिद्धस्य श्लोकस्य प्रतिध्वनिभूत इति अस्या गाथाया विवरणे व्याख्यानचक्रवर्तिना श्रीकृष्णसूरिणा प्रोक्तमस्ति।स च श्लोकतल्लजः

न मन्थराया न च मातुरस्या दोषो न राज्ञो नच राघवस्य।

वनप्रवेशे रघुनन्दनस्य मत्पापमेवात्र निमित्तमासीत्।।[21]

इति।

स्थाने तद्यदियं गाथा भागवतगोष्ठीनिष्ठामयीत्युपश्लोक्यते।

एतामेव गोदाया रीतिमनुसरन्ति श्रीनिधिस्वामिनि इति अधुना दर्शयामः।तेषां कृतिषु उक्तिप्रत्युक्तिरूपाः श्लोका बहवः शतं शतं इति संख्यातीतास्सन्ति। तत्र स्थालीपुलाकतया एकस्मिन्पद्ये रसानां अनुभूत्यै एव इतःपूर्वं षड्भिरनुवाकैः प्रपञ्चितम् सर्वं अवतारिकायतेइति वस्तुस्थितिः।

7.श्रीनिधिस्वामिनां कवितासूक्तिप्रत्युक्त्यात्मिका एका कविता।

तच्च पद्यरत्नंतेषां रचनासु "विण्णगरप्पन्-विंशतिः" इति प्रथावत्यां स्तुत्यां सप्तमम् ।तस्य च समग्रतया पाठः-

"हे नाथ!""किमिहि?" "सदा तुलसीवनेऽस्मिन्

वासं कुरु" "श्वशुरसद्मनि नोचितिस्सः"।

"कस्मात्?""जना मम मनोव्रणकारि वाक्यं

ब्रूयुः" "न भीर्लवणवर्जितभोजनेन"।।[22]

तमिल्नाडुप्रदेशे उप्पलियिप्पन् कोयिल् इति प्रसिद्धः भगवतो विष्णोर्देवालयविशेषो वर्तते।स तुलसीमयोऽभवत्पुराणकाले। ततश्च तस्य तुलसीवनमिति इति च संज्ञा स्थलपुराणे उच्यते ।तत्र कृतसन्निधिःभगवतो द्रविडभाषायां उप्पलियिप्पनिति नामधेयमस्त्येकम्।लवणं द्रमिडभाषायां "उप्पु" इत्यभिधीयते। येन केनचिद्विर्वर्जितः "तदलि" इति संज्ञामाटीकते द्रामिड्याम्।अत्र च भगवते निवेद्यमानं वस्तुजातमखिलं निर्लवणं एव भवति।लवणस्य मन्दिरान्तः प्रवेशोऽपि दृढतरं निषिद्ध्यते ।ततश्च असौ लवणवर्जितः इति नामधेयभाक्। तस्यैव नाम्नो द्रविडाकारःउप्पलि। महत उपकारान्चेतनभूतानामयमातनुते तत्प्रार्थितानां प्रदानेन इति उपकारीति तमुपश्लोकयति भक्तजनता। उपकारीति शब्द आगस्त्यवाण्यां अप्पनिति भवति। तदसौ उप्पलियिपप्पन्।

आस्तामिदम्। कुतोऽसौ लवणवर्जितो बभूव?। स तु पेशलोवृत्तान्तविशेषः।

मार्कण्डेयस्य महर्षेः मनसि "भगवते मदीयतनयभूतां कन्यकां काञ्चन प्रदाय श्वशुरपदे स्थित्वा कलशजलधि-भृगुमुनि-जनक-विदिर्भनृपतिगोष्ठ्यां अन्वयमाप्नवानि" इति कामस्समपद्यत। तत्सिद्धये स तपोऽतप्यत तुलसीवने ।तस्मिन् प्रसन्नो भगवान् श्रियं स्वदयितां तत्तपोवने तदारात् वर्तमाने कस्यचित् तुलसीपोतस्यालवाले शिशुरूपे आविरभावं कुरु। स च त्वां दैवदत्तां कन्यां कण्व इव शकुन्तलां स्वतनयेति साभिमानं स परिपोषयति

Volume : 3 | Issue : 12 | December 2014 • ISSN No 2277 - 8179

स्म।तस्याश्च भूतलादाप्ता मम श्रीरियं मा इति भूमा इति नामाकरोत् भूमिरिति च। सा च विवाहर्हहायना यदा विरुरुचे तदा तस्यास्स्वीकाराय कदैष्यति भगवानिति द्वारदत्तदृष्टिर्मुनिवरश्चन्द्रदत्तदृष्टचिकोरानुकरण आस। तदात्वे कश्चन दशमी जरदष्टसितद्गृहमागाद्दण्डी ।तस्य आतिथ्यमाचरन्नातिथियवरो मुनिवरः स्वतनयाया उचितवरागमनाय आशीर्वादमयाचत।"माशुचो मयि जाग्रती"त्याह वृद्धस्तंपरिसान्त्वयन्।"किमस्ति भवतःपुत्ररत्नं? अथवा पौत्रमणिः? यतरं मम जामातरं चिकीर्षसी?"ति मुनिवरस्स्थविरमप्रक्ष्यत्।"आः किमुक्तम्।अहमेवानूढभार्यो वरस्ते। भवतां पुत्रीं पत्नीकृत्य पुत्रपौत्रादि जनयेयम्" ।एवं वदति वृद्धे विप्रे विस्मयं परमं मार्कण्डेयोऽगात्। "विसदृशोऽयं वृद्धः कामयते मत्कन्यां नारायणायेत्युद्दिष्टाम्।अथापि प्रत्यक्षपारुष्यं परिहार्यमिति प्रकारान्तरेण सान्त्वयानीम"मितिचिन्तियन्नाह" भोः भूसुरवर!बाला मदीया यदि वृणोति भवन्तं तुभ्यमेव तां संप्रददीय" इति।पर्णशालान्तस्थां स्वतनयां भूमाह्वयामाहूय "भूमि! पश्येमं पितामहहायनम्।अयं ते पाणिपीडनोत्सुकः" इत्याह।सा तु प्रत्यवादीत् " किमिदं वदति भवान् तातपाद! अग्रतो नवे वयसि कान्तवपुः कश्चन तरुणः खलु तिष्ठति, कामयेहमपीमं" इति।" कथमिदं?स्थविरे युवानं कथयसि। प्रतराशाय पुराणपाके दध्ना सह स्वीक्रियमाणे समर्णीयस्य लवणस्य परिमाणमपि वेत्तुमनलां मदीयसाहाय्यमभिकाङ्क्षन्तीं बालां त्वां विद्याविशेषेण परिमोहयतीह विप्रवृद्ध इति भाति मे" इति खिद्यति मुनौ सद्य एव वृद्धः शङ्खचक्रधरश्चतुर्भुजस्तरुणो बभूव। ततश्चेयं भगवतो लीलेति अवगत्य तस्मै स्वतनयां प्रदाय विवाहं कारयामास कालाक्षेपदक्षस्स मुनिः।विवाहसन्दर्भ एव सन् अत्र अर्चामूर्तिर्विराजस्व मत्तनयया सह इति तत्कृतां प्रार्थनां अङ्गीकृत्य, "अशने लवणपरिणामविषये सन्दिग्धतां भवतस्तनयाया मानयन्नहं लवणवर्जितान्येवात्र भुञ्जीय" इति इति कृतप्रतिज्ञः दक्षिणपार्श्वेदयितां वामपार्श्वे वारशमिवि स्वश्वशुरतां वहन्तं तपोराशिमपि निधाय तुङ्गध्रुवमूर्तिधिरस्तुलसीवनेऽद्यापि तिष्ठतीति स्थलपुराणे वृत्तान्तः।

अयमपि वृत्तान्तः अस्यैव कवीश्वरस्य कृतिषु वसुमतीशतके[23] 85-तम पद्यत आरभ्य 94 तमश्लोकावधि उक्तिप्रत्युक्तिमिदुरैः पद्यैर्वर्णितो लसति।

तदिदं चरितिमाधारीकृत्य भूमादेव्याः भगवतोऽपि उक्तिप्रत्युक्तिमियं पद्यमिदं कल्पयति कवीश्वरः।

तत्र "हे नाथे"ति भूमीकृतं भगवत्संबोधनम्।"किं महि?"इतिभगवत्प्रत्युक्तिः। "सदाअस्मिन् तुलसीवने वासं कुरु" इति महीदेव्याः प्रार्थनोक्तिः।" सः(वासः) श्वशुरसद्मनि (मार्कण्डेयस्य तव पितुः सद्मभूते अस्मिन् तुलसीवने) न उचितः"इति तत्र भगवतः अनभ्युपगमरूपा प्रत्युक्तिः।"कस्मात् कारणात् श्वशुरसद्मनि वासमनुचितं मनुषे?" इति भूमेरुक्तिः "कस्मात्?" इति।यस्मात् कारणात् "जनाःमम मनोव्रणकारि वाक्यं ब्रूयुः(तस्मात् कारणात्)।श्वशुरसद्मनिवासी जामाता अपहास्यो लोके भवतीति लोकानुभवः। तत्र प्रत्युक्तिं प्रदधाति देवी " न भीः- मनोव्रणं तव तद्वाक्याज्जायेत इति भिये एव नावकाशः।ये तावत् लवणं भोजने उपयुञ्जते तेषां आत्मापकर्षजनकवचसि श्रुते मनसि व्रणादि जायेत इति समोऽपि लोको जानाति।तव तु भोजनं लवणवर्जितमिति मनसि व्यथायाः संभावनैव नास्तीति लवणवर्जितभोजनेन इति मह्याः उक्तिः।

अत्र ध्वन्यर्था इमे

1. भगवन्तं जनताया अभिगम्यतायास्सिद्ध्यै चोदयन्ती सदाऽस्ते पुरुषकारकृत्यसक्ता भगवती देवीति तस्यास्स्वरूपविशेषप्रकारः

2. भगवति तदनभ्युपगमे उपायैः तस्य अभ्युपगमं साधयति च सा

3. तदर्थमेव तं स्वबालात्वनिदानतः परिवर्जितलवणाशनं परिकल्पितवती देवीति प्रदर्शनम्।

4. तादृशाशनतः भक्तापराधेष्वरुष्टो भवन् प्रसीदति च परमात्मा

इति ।एकेन वसन्ततिलकवृत्तपद्येन 56 वर्णात्मकेन चतुरो ध्वन्यर्थान् श्रीविशिष्टाद्वैतदर्शने नानतिान् ध्वनयन् चकास्त्ययं श्लोकः।

अत्र उन्योऽप्यतिगुह्यो विषयो वर्तते। श्वशुरसद्मनि वासः निरयवासतुल्यः।अत एव स प्रायश्चित्ततयाऽपि क्वचिदादिष्ट इति चभारवेर्महाकवेश्चरतितोऽवगम्यते।

स तु कविः स्वकीयकवितासु गुणवत्स्वपि दोषमाविष्कुर्वन्तं स्वजनकं स्वस्मिन् असूयावन्तं निश्चित्य तदीयेन तादृशेन तोदनेन अतीव दूयमानमानसस्समजनि। तज्जिघांसया तत्शयनगृहोपरि पटले काश्चन इष्टका निष्कास्य पार्श्वे महान्तं प्रस्तरं धरन् तदीय हृदयस्थाने तं प्रस्तरं प्रक्षिप्य तद्द्वारा तं हन्तुं सज्जो भवन् आस्ते स्म। तदात्वे तदीयशयनसकाशे "किमित्यिकाण्डे वत्सं भारविं समैरतिरैश्शलाघ्यमानं तेजोवधकारीव परिदूषयन्नेव आस्ते भवा"निति तं पृच्छन्त्यास्स्वमातुः वचांसि यदृच्छया शुश्राव।स्वविषये संवादे सञ्जाते, स्वेन हनिष्यमाणतया तद्बुद्ध्या आसन्नमृत्योस्स्वजनकस्य चरमाणि स्वविषयाणि वाक्यानि शुश्रूषुर्निभृतमास च।

तदानीं स पिता "भावावबोधकलुषे अयि मत्प्रिये! किमिहं न गर्वं भजे मदात्मजातमधि। किं वा न जाने तदीयं भविष्यति वितन्यमानं यशसः प्रपञ्चम्। तथापि दर्पस्तस्य मा भूत् इति तच्छ्रेयस्काम एव अहं एवमाचरन्नस्मि"।

एतत् श्रुत्वा अनुशयमतिमहान्तमवाप्तः पितरौ नमन् स्वकीयं सङ्कल्पितं पितरि यदागः पितृहत्यात्मकं तत्र प्रायश्चित्तं पितरं अयाचत भारविः।" श्वशुरावसथं गत्वा तत्र वसेरिति तज्जनकः श्वशुरावसथावासं प्रायश्चित्तमादिदेश।कियन्तं कालं वसेयमिति भारविरपृच्छत्। यावता तव श्वश्रूः ते भोजने वामहस्ततो लवणं क्षिपेत् तावन्तं कालमिति पितोवाच।

अगात् श्वशुरगृहान् भारविः।जामात्रे द्वित्रिदिनानि महानुपचारोऽचलत्।जामात्रा तत्रैव चिराय वासस्सङ्कल्पित इति ज्ञाते उपचारा अन्तरधीयन्त।अकर्माणं तमवलोक्य गोचारणमपि तस्मिन् न्यस्तम्।तस्य गवा सह पुनरागमनं प्रतीक्ष्य आचार इति तस्य भोजनपरिवेषणं कृत्वा समनन्तरमेव स्वभोजनं कुर्वती कञ्चित् कालमास श्वश्रूः।

अथ गच्छता कालेन तस्मिन्नात्तावज्ञा सा आचारपरिपालनेन अलमिति धार्ष्ट्यं स्वीकृत्य तस्मिन्नागते तेनैव सहोपविष्टा अशनं स्वीकर्तुम्।

एकदा अत्यम्लं तक्रं परिविष्यमाणमभूत्तस्मै वामहस्तधृतदर्वीकया तया यतस्तस्या दक्षिणं हस्तं स्वाशनव्यापृतमभवत्।अम्लता असह्या आसीदिति लवणनिक्षेपं प्रार्थयत् भारविः।सा च सपदि वामहस्तत एव तदीयभोजनपात्रे लवणं प्रचिक्षेप।तावता वृजिनविनिर्मुक्तोऽस्मीति गायन्मभारविर्गृहान् गत इति इतिहासः।

श्वशुरावसथवासरूपनिरयवासोत्तरावधिर्महाकवेश्श्वश्रूवामहस्तपरिविष्टलवणलाभावधि इति स्थितिम्। यदि तस्य भोजनं एव लवणवर्जितं अभविष्यत्तस्य श्वशुरावसथवासोऽपि यावज्जीवमभविष्यत् खलु ।

तवापि तदवधि भवतीति सूचयतीव मही। अनेन यावदात्मभावि अर्चामूर्तिधिरो भगवान् तुलसीवनादिक्षेत्र कृतवसतिः आगतान् आश्रितानङ्घ्री अविता यथा भवति तथा पुरुषकारभूतया तन्महिष्या लीला क्रियेत इति अपि सूचयतीव कविः।

इत्थमस्यां एकस्यामेव उक्ति-प्रत्युक्तिगाथायां लघुशरीरायां पञ्च परमरस्या ध्वनिविशेषा न्यस्ता महाकविना।

एवमेव श्रीनिधिस्वामिनामाशुकविसार्वभौमानां कवितासु उक्तिप्रत्युक्तिपरिपालङ्कारसौन्दर्यं महदभिचिकास्ति।।

REFERENCE

[1] श्रीधनञ्जयस्य दशरूपकम्-परमिळ् पव्लकिषन्स्- नवदेहली &अहमदाबाद्-2009 पुटं 3 &133 | [2] मुद्राराक्षसम्-वशिाखदत्तः-नाग् पब्लषिरस्- नवदेहली 110007-1985 –प्रथमोऽङ्कः-पुटं 47 | [3] सुभाषतिरत्नभाण्डागारम्- नर्णियसागरप्रेस् मुम्बई-2-1952.-श्लोकः150 पुटं 23 | [4] सुभाषतिरत्नभाण्डागारम्- नर्णियसागरप्रेस् मुम्बई-2-1952.-श्लोकः47 पुटं 13 | [5] श्रीमद्रहस्यत्रयसारः-प्रथमो भागः-श्रीनृसहिप्रयािट्रस्ट्-2012 पुटं 235-पङ्क्तः9-12 | [6] श्रीमद्रहस्यत्रयसारः-प्रथमो भागः-श्रीनृसहिप्रयािट्रस्ट्-2012 पुटं 235-पङ्क्तः15-16 | [7] तैत्तरीययजुर्ब्राह्मणम्-हेरट्जि् इण्डयिा एतजुकेषनल् ट्रस्टु चेन्नै-600004 -1999(ग्रन्थाक्षरे)–पुटं 515 पङ्क्तः3 | [8] श्रीमत्सायणाचार्यवरिचितिभाष्यसमेतं –कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तरीयब्राह्मणम्- आनन्दाश्रममुद्रणालयः-पुण्याख्यपत्तनम्-1934 पुटं 1080 पङ्क्तः 16-18 | [9] श्रीभट्टभास्करवरिचितिभाष्य-सहतिं तैत्तरीययजुर्ब्राह्मणं तृतीयाष्टकम्-प्रथमो भागः मोतीलाल-बनारसीदास्-दल्लिी-110007- 1985 पुटं 310& 311 | [10] तैत्तरीययजुर्ब्राह्मणम्-हेरट्जि् इण्डयिा एतजुकेषनल् ट्रस्टु चेन्नै-600004 -1999(ग्रन्थाक्षरे) –पुटं 934 पङ्क्तः7 | [11] अमरकोषः-संक्षप्तिमाहेश्वर्या टीकया समेतः-नर्णियसागरमुद्रालयः -मुम्बई-1908- पुटं 220 पङ्क्तः7 | [12] श्रीमद्भगवद्गीता-पञ्चमोऽध्यायः –श्लोकः29 | [13] तत्त्वसारः-श्री उत्तमूर् वीरराघवाचार्या सेन्टनिर ट्रिस्ट्-चेन्नै 600 017 -2012 पुटं127 | [14] श्रीवेदान्तदेशकिग्रन्थ-रत्नावलः –प्रथमं रत्नं-न्यायसद्धिाञ्जनम्-श्रीवैष्णवसद्धिान्तप्रचारसभा लमिटिड्-1934-पुटं 189&190 | [15] तत्त्वसारः- रत्नसारणिी व्याख्यासहतिः-मद्रास्गवर्न्मेण्ट् ओरयिण्टल् सीरीस्No LXXVI-1951 | [16] श्रीतत्त्वसारः-महामहोपाथ्याय सुन्दराचार्यवरिचति तत्वसारास्वादनीिसहतिः- वल्लिूर् नडादूर् अम्माळ्.वेङ्कटशेषाचार्येण प्रकाशतिः 1900 | [17] तत्त्वसारः-श्री उत्तमूर् वीरराघवाचार्या सेन्टनिर ट्रिस्ट्-चेन्नै 600 017 -2012 पुटं 127& 128 | [18] तरिुवेम्बावै–तमळ्ि श्रीमाणक्यिवाचकीयम्- चतुर्थी गाथा-अस्मदीयं संस्कृतपरविर्तनं-अमुद्रतिम्। | [19] श्रीसुन्दरराजरचनावली-देववाणीपरषित्-दल्लिी-2005-पुटं 403 पङ्क्तः 13-20 | [20] तरिुप्पावै व्याख्यानान ि(तमळ्ि लप्यिां) सत्संप्रदायग्रन्थप्रकाशनसमतिः श्रीरङ्गम्-620006- 1991-पुटं 268. | [21] तरिुप्पावै व्याख्यानान ि(तमळ्ि लप्यिां) सत्संप्रदायग्रन्थप्रकाशनसमतिः श्रीरङ्गम्-620006- 1991-पुटं 262.&266 | [22] श्रीनधिग्रिन्थमाला-राष्ट्रयिसंस्कृतवद्यिापीठम्, तरिुपतः2013 पुटम् 135 | [23] श्रीनधिग्रिन्थमाला-राष्ट्रयिसंस्कृतवद्यिापीठम्, तरिुपतः2013 पुटम् 25 |